

הסוגיא העשרים ושלוש (חלק א) – שרשי אילן (ק ע"א³⁻¹⁷)

שרשין גבוהין מן הארץ;

[1] איתמר: שרשי אילן הבאין מלמעלה משלשה לתוך שלשה –
 רב ששת אמ': אסורין,
 רבא אמ': מותרין.

רבא אמ': מותרין, כל פחות משלשה דארעא, ארעא היא.
 רב ששת אמ': אסורין כיון דמכח איסורא קאתו.

5

[2] רמו כי משוניתא:
 דסלקי לעילאי – אסיר.
 נחית לתתאי – שרי.
 לצדדין – פלוגתא דרבה ורב ששת.

10

וכן ניגרא וכן קרן זוית.

[3] ההוא דיקלא דהוה ליה לאביי דהוה סליק באיפומא.
 אתא לקמיה דרבה, אתא לקמיה דרב יוסף, שרא ליה.
 אמ' ליה רב אחא בר תחליפא: דשרא לך, כרבה שרא לך.

פשיטא!

15

מהו דתימא: אפילו לרב ששת ביתא כמאן דמלי דמי, קמ"ל.

חילופי הנוסחאות

[4] **רבא** בכתבי היד וטיקן ומינכן, בדפוס פאס ובחידושי המאירי (עיין עמ' קצד, הערה 198*) בר הפלוגתא של רב ששת הוא רבא. אולם בדפוס ראשון, בקטע כריכה⁵¹⁸, ברבינו חננאל (ק ע"א ד"ה איתמר שרשי וכו', עמ' ריז), ברבינו חננאל בן שמואל (קא ע"א, עמ' תקפו) ובריטב"א (ק ע"א ד"ה רבה אמר וכו', עמ' תתפט): "רבה". ויש לצרף לעדי הנוסח המצדדים ב'רבה' גם את כ"י אוקספורד אף שמופיעות בו שתי הצורות, כל אחת פעמיים, שכן הופעה אחת של 'רבה' מעידה יותר ממספר הופעות של 'רבא'. ראו פרידמן, רבה ורבא, עמ' קנב. מאידך יש להעיר ששיקולו של בעל דקדוקי סופרים (קצד ע"ב, אות ט) להעדיף 'רבה', "מדאקדמיה לרב ששת", אינו ישים לגבי כ"י אוקספורד, אשר בו הסדר הפוך. אמנם, בעל דקדוקי סופרים עצמו (שם) כתב להעדיף את "סדר הדפוס" על פני הסדר המופיע בכ"י אוקספורד (השומר על מבנה ביאסטי בסוגיא: רב ששת, רבא, רבא, רב ששת), ככל הנראה בשל גירסאות הראשונים: הרי"ף, הרא"ש והמגיד משנה (שבת כא ח). [5] **משלשה** בכ"י אוקספורד, לאחר המילה 'משלשה' מופיעות המילים 'כלבור דמי'; מדובר בתוספת פירוש שנכנסה לפני ולפנים. [6] **רב ששת אמ'** בכ"י אוקספורד נוספה בטעות התיבה 'אמ' קודם 'רב ששת'. [7] **רמו כי** נראה שיש לקרוא בכ"י אוקספורד "רמו", כלומר נזקקו כמשונותא, וזו הגירסא שעליה העיד הערוך בערך משונותא (ה, עמ' רפ): "ויש שגורסין רמו בר". אבל בכל יתר עדי הנוסח: "דמו" = דומים. **דרמו כי משונותא** בכ"י מינכן: "דמן כי שיניתא", וכנראה בהשפעת פירושה של רגמ"ה ורש"י, שקבעו: משונותא = שן סלע. ראו בגוף הפירוש. [12] **אביי** בכל עדי הנוסח הישירים פרט לכ"י מינכן: "אביי". בכ"י מינכן: "ליוסף" (!). ברבינו חננאל (עמ' ריז) ובר"י בן-הכמון (עמ' רפ): "רב ביבי בר אביי", ברם בערוך (שם), שהעתיק את גירסת רבינו חננאל (עיינו אברמסון, לחקר הערוך, עמ' 27), הנוסח הוא "אביי", כביתר עדי הנוסח. **באיפומא** כ"י וטיקן: "איפומא דאיגרא", ונראה שסבר ש'איפומא' = פתח. ראו סוקולוף, מילון ארמית בבלי, עמ' 890, ערך 'פומא'² (מן האכדית pû). ברם לפי יתר עדי הנוסח, וכך עדיף, 'איפומא' = חלון, ראו סוקולוף, שם, עמ' 124, ערך איפומא (מן הסורית ܐܝܦܘܡܐ ~ ܐܝܦܘܡܐ). [13] **אתא לקמיה דרבה, אתא לקמיה דרב יוסף** לפי כ"י אוקספורד וקטע כריכה⁵¹⁸ הוא בא הן לרבה הן לרב יוסף. בכ"י מינכן ובדפוס ראשון הוא בא רק לרב יוסף. לפי כ"י וטיקן הוא בא רק לרבה. [14] **דשרא לן** בכתבי היד אוקספורד ומינכן: "לן", אבל בכל יתר עדי הנוסח: "לך". ובאזכור השני של המילה, רק בכ"י מינכן: "לך". ייתכן שיש כאן חילוף גרפי פשוט 'ך'/'ל'.

מסורת התלמוד

[5] **כל פחות משלשה שבת צו ע"א**; עירובין עט עב; סוכה ז ע"א, טז ע"ב; גיטין עט ע"א. [16] **ביתא כמאן דמלי דמי עירובין עו ע"ב**.

רש"י

מלמעלה משלשה לתוך שלשה דלאחר שהגביהו חזרו וכפפו. **דרמו כי משונותא** כשן סלע, כהר זה שמשופע לצדין, כך יוצאין שרשים קטנים מתוך הגדולים וכפופין לארץ מכאן ומכאן, והגדולים הולכין ומגביהין באלכסון יותר משלשה. **דסלקי לעילאי** הגדולים משהוגבהו משלשה. **אסורין** לדברי הכל. **דנחתו לתתאי** הגדולים לראשו של צד האילן, כל זמן שלא גבה שלשה, וכן קטנים היוצאים מן הגדולים בשיפולו. **שרו** לדברי הכל, דאכתי לאו לכלל איסור אתו. **לצדין** השרשים הקטנים היוצאים מתוך גובהן של גדולים, ומטין לארץ לתוך שלשה; לרב ששת אסירי, דמכח איסורא אתו, לרבה שרו. **וכן אניגרא** אילן היוצא מתוך חריץ קצר העשוי להוליך המים לשדות, ושני צידי האילן של צד גידודי החריץ נכנסין בגידודיו, ואם בא למדוד מצדיו שבתוך הנגר הרי הוא גבוה שלשה ויותר, ואם בא למדוד מצדיו השניים שהן מגידודי החריץ ולמעלה אין גבוה שלשה; לרבה, דמודד הגידודים, שרו, דכל פחות משלשה לארעא — ארעא. לרב ששת, מעומקן מודד, והרי גבוה שלשה, ומכח איסורא אתו. **וכן קרן זוית** אילן העולה במקצוע שני כתלים של חצר ושלשת צדיו נכנסין בתוך המקצוע של הכתלים ואין נראה אלא צדו שמבחוץ, הולך ועולה עד למעלה לכותל לפחות משלשה; לרבה, כל פחות משלשה לאו אילן הוא, דמעולם לא גבה שלשה, ולרב ששת מארעא משהינן, ומכח איסורא אתי. ודוקא קרן זוית, אבל אצל כותל בעלמא מודה רבה, דהואיל ושלשת צדיו גבוהין והרביעי שוה לארץ או לכותל, דאסור. **דהוה סליק באיפומא** בתוך הבית עומד, ועולה דרך פי ארובה למעלה מן הגג פחות משלשה. **ושרא ליה** דאינו נראה למעלה מן הגג שלשה אפילו באחד מצדיו. **כרבה שרא לך** דאמר לא אמרינן מכח איסורא אתי, דהא הכא בתוך הבית הוא אסור שגובהו נראה שם. **דמלי** כארעא סמיכתא היא, דהא אמרן לעיל: חלון שבין שני בתים למעלה מעשרה כמאן דמלי דמי.

פירוש הסוגיא

תקציר

ההלכה שבמשנתנו: "שרשיו גבוהין מן הארץ שלושה טפחים לא ישב עליהן", נראה שמקורה בהלכה קדומה, מעין זו המופיעה בתוספתא ובחלקה השני של סוגייתנו (כג/ב): "שרשי אילן שהן גבוהין מן הארץ שלושה טפחים או שיש חלל תחתיהן שלושה טפחים, אע"פ שהן שוין לארץ מרוח אחת – לא ידרוס ויעבר עליהן ממקום למקום ולא ישב עליהן ולא יסמוך עליהן לפי שאין עולין באילן ואין נתלין באילן ואין נסמכין על האילן. לא יעלה לאילן מבעוד יום כדי שתחשך וישב שם כל אותו היום". טעם זה, "לפי שאין עולין באילן" וכו', שהוא לדברי התוספתא טעמו של האיסור לישב על שורשים, נזכר במספר מקורות בספרות התנאית. ממקורות אלו עולה שהאיסור לעלות באילן הוא איסור שבות, כלומר איסור קדום המוגדר בהלכות התנאים כאיסור תורה שאין חייבים עליו כרת או חטאת ואינו כאחת המלאכות האסורות בשבת.

לפי ההלכה המתומצתת במשנה, דווקא על שורשים הגבוהים משלושה אסור לישב. רבא ורב ששת נחלקו במקרה שבו השורשים יוצאים מהאילן בגובה שלושה או יותר ומתכופפים לתוך שלושה [1]. בעלי הגמרא משתמשים בהסברים למדניים כדי לפרש את טעמי האמוראים. הם כוללים בסוגייתנו מקרה מיוחד נוסף שבו השורשים "רמו כי משוניתא" [2]. בפירוש הדברים נחלקו הראשונים. עוד מוסיפים בעלי הגמרא לתאר מצבים שונים של התפשטות הדומים ל'משוניתא'. לבסוף נידון בסוגיא דקלו של אביי, שגדל בתוך מבנה מסוים, היתמר ויצא מבעד פתח בתקרת הבניין. ביקש אביי להשתמש (בשבת) באותו חלק של הדקל שבצבץ, על כל פנים עד גובה שלושה טפחים מקרקע הגג. הוא הביא את הדברים לפני רב יוסף, שהתיר. בעלי הגמרא מוסיפים ניתוח משפטי של פסק הלכה זה [3].

מבוא

ההלכה שבמשנתנו: "שרשיו גבוהין מן הארץ שלושה טפחים לא ישב עליהן", משתייכת לסדרת הלכות השונות "ענייני גובה המתחילים בעשרה, יורדים לשלושה ונגמרים בגובה של משהו" (גולדברג, עמ' 288). נראה שמסדר המשנה תמצת כאן הלכה קדומה,¹ מעין זו המופיעה בתוספתא ב יג (עמ' 96) ובחלקה השני של סוגייתנו: "שרשי אילן שהן גבוהין מן הארץ שלושה טפחים או שיש חלל תחתיהן שלושה טפחים, אע"פ שהן שוין לארץ מרוח אחת – לא ידרוס ויעבר עליהן ממקום למקום ולא ישב עליהן ולא יסמוך עליהן לפי שאין עולין באילן ואין נתלין באילן ואין נסמכין על האילן. לא יעלה לאילן מבעוד יום כדי שתחשך וישב שם כל אותו היום".

טעם זה, "לפי שאין עולין באילן" וכו', שהוא לדברי התוספתא טעמו של האיסור לישב על שורשים, נזכר במספר מקורות בספרות התנאית.² ממקורות אלו עולה שהאיסור לעלות באילן הוא איסור שבות, כלומר איסור שאין חייבים עליו כרת או חטאת ואינו כאחת המלאכות האסורות בשבת.³ האיסור לעלות באילן בשבת הוסבר בתלמוד הירושלמי (ביצה ה ב, סג ע"א) כחשש שמא ירעיד את האילן וישרו פירות.⁴ בתלמוד הבבלי (ביצה לו ע"ב) הסבירו קרוב לכך:

- 1 בעניין תמצות הלכות קדומות מן התוספתא במשנתנו ראו פרידמן, תוספתא עתיקתא.
- 2 ראו משנה ביצה ה ב; תוספתא שבת יז כט (עמ' 86); תוספתא יום טוב ד ה (עמ' 300); ספרא ז ו (פג ע"א); מכילתא דרשב"י יב טז (עמ' 20).
- 3 בספרא אחרי מות ז ט (פג ע"א) איתא: "אין לי אילא מלאכה שחייבין על מינה כרת, מלאכה שאין חייבין על מינה כרת? מנ' לא יעלה באילן, שלא ירכוב על גבי בהמה, שלא ישוט על פני המים, לא יספיק ולא יטפח ולא ירקיד? תל' לו: שבתון שבות, אין לי אילא שביתות רשות. שביתת מצוה מנ' לא יקדיש, לא יעריך, לא יחרים, לא יגביה, לא יתרום ולא יעשיר ולא יקדיש ולא יגרש ולא ימאן ולא יחלוץ ולא ייבם ולא יפדה נטע רבעי ומעשר שני? תל' לו: שבתון שבות". לפירוש הירושלמי הנ"ל ראו תוספתא כפשוטה, עמ' 300, ובהערות 65-66; פרנצוס, ביצה, עמ' 222-224.
- 4

"גזרה שמא יתלוש". מאידך, בהתאם לשיטה שלפיה איסורי שבות אינם איסורים משניים, 'מדרבנן', שנקבעו מחמת חשש, אלא היו מקובלים בישראל מזמן קדום בהיותם פוגעים במנוחת השבת ובקדושתה.⁵ העלה רי"צ דינר את הסברה שלפיה עלייה לאילן היא עובדין דחול ולכן נאסרה: "דסתמא אין עולין באילן אלא למלאכה, כדתנן בברכות: האומנין קורין בראש האילן" (ריצ"ד, עמ' שיד).⁶

[1] שרשי אילן הבאין מלמעלה משלשה לתוך שלשה רב ששת אמ' אסורין רבא אמ' מותרין...

לפי ההלכה המתומצתת במשנה, דווקא על שורשים הגבוהים משלושה אסור לישב. רבא ורב ששת נחלקו במקרה שבו השורשים יוצאים מהאילן בגובה שלושה או יותר ומתכופפים לתוך שלושה. במקרה זה אסר רב ששת ישיבה אף על הקטע הנמוך של השורש⁷ ואילו רבה התיר ישיבה על קטע זה. בעלי הגמרא השתמשו בהסברים למדניים כדי לפרש את טעמי האמוראים. לרב ששת אמרו: "כיון דמכח איסורא קאתו", ואילו לרבה הסבירו: "פחות משלשה דארעא ארעא היא".

[2] רמו כי משוניתא

בעלי הגמרא כללו בסוגייתנו מקרה מיוחד נוסף שבו השורשים "רמו"⁸ כי משוניתא.⁹ ההסבר הפשוט הוא שהשורשים התפשטו בצורת סֶכָר. ברם לדעת המאירי (חידושי המאירי, עמ' קצה) לא השורשים דמו ל'משוניתא' כי אם ענפי האילן עצמם. לפי פירושו של המאירי, פיסקא [2] של הסוגיא דומה לפיסקא [3]. כשם שפיסקא [3] דנה בענפי האילן ההולכים אנה ואנה כך יש לפרש גם את פיסקא [2]. מובן אפוא שלשיטת המאירי פיסקא [2] מבטאת חידוש גדול מזה העולה מפירושו של רש"י, כלומר אפילו ענפי אילן שצומחים לתוך שלושה טפחים נידונים כקרקע ולא כאילן.¹⁰

5 החוקרים (ראו במיוחד: גילת, השתלשלות ההלכה, עמ' 87-108; קוסמן, עובדין דחול) עמדו על כך שפעולות שנאסרו בשל ציווי 'שבות', שאין 'מלאכות' במלא מובן המילה, היו מקובלות כאסורות בישראל מזמן קדום בהיותן פוגעות במנוחת השבת ובקדושתה. במשך הזמן, כשנתבססה התפיסה שלפיה אין איסור מלאכה בשבת מן התורה חל אלא על מלאכות מובהקות (המפורטות במשנה לט המלאכות = שבת ז ב), חל פיתוח באיסורי השבות הקדומים. כדי שלא יזלזלו באיסורי השבות נטו להסבירם כנגזרות של אבות המלאכות האסורות מן התורה. נטייה זו נפוצה בעיקר בתלמוד הבבלי, אך גם בתלמוד הירושלמי יש לה אחיזה. לדוגמה, הבבלי מנמק בביצה לו ע"ב את האיסור לרכוב על גבי בהמה "גזירה שמא יתוון זמורה", בעוד שהירושלמי ביצה ד ב, סג ע"א מביא טעמים אחרים: "שמא תינוק [=תינוק, ראו תוספתא כפשוטה, עמ' 300, הערה 67] הבהמה"; "מצווה על שביית בהמתו". ברם ברור שהאיסור לרכוב על גבי בהמה בשבת חורג מחששות אלו שנוכרו בתלמודים, ובזמן התנאים הוא נתפס כאיסור חמור שהעברה עליו העידה על זלזול חריף בקדושת השבת. ראו המקורות שהביא גילת, השתלשלות ההלכה, עמ' 90, הערה 13. והשוו להלן, בפירוש לסוגיא זו, 'השמעת קול', קז ע"א-קז ע"ב, מה שכתבנו על עניין איסור השמעת קול בשבת.

6 רבינו יהונתן מלוניל (לג רע"ב) הוכיח מן ההלכה המקבילה בתוספתא ולהלן שלא מחמת טרחה אסור לעלות לאילן: "ושמא תאמר משום טרחה אסור חכמים לעלות באילן ואם כן ליהוי אסור בבור ומערה, קמ"ל שאין הטעם אלא משום שמא יעלה ויתלוש. ובבור ושיח דליכא למיגזר מידי – שרי".

7 כך הסביר המאירי בחידושו (עמ' קצה): "זר ששת אמר אסור לישב שם כלל הואיל ומכח אסור הם באים שהרי השרשים עצמן גבוהים מן הארץ ג' ואיסורם פושט אף במקום שנכפפו". ברם בגאון יעקב (ק ע"א ד"ה דף ק הבאין, עמ' שצב) כתב בניגוד לגישה זו: "אבל להשתמש למטה מג' עד שלא בא לג', לרב ששת נמי שרי". אולם שיטת בעל גאון יעקב קשה, שכן נראה שהטעמים שנתנו בעלי הגמרא לשיטות האמוראים התייחסו לחלקיו הנמוכים של השורש ("כל פחות משלשה דארעא ארעא היא"; "כיון דמכח איסורא קאתו").

8 ראו לעיל במדור חילופי הנוסחאות.

9 בערוך, ערך משניתא (ה, עמ' 279 ואילן), פירש את המילה 'משוניתא': "... שהן מושלכין על הארץ כגשר זו על גבי זו...". ואילו רש"י פירש בסוגייתנו: "שן סלע" (השוו לפירושו בבבא מציעא קז ע"ב ד"ה משוניתא; קט ע"א ד"ה אהדר ליה משוניתא, וכבר קדם לו בזה רבינו גרשום מאור הגולה בפירושו לתענית כג סע"א. נראה לקבל את האטימולוגיה שהציע קאהוט (ערוך השלם, ה, עמ' רעט, ערך משניתא) ושחזר עליה גייגר בתוספת הערוך, עמ' 272, שלפיה הכוונה היא למעין סכר, כמו שהוא בערבית: *šāḥ*, וכפי שקבע סוקולוף (מילון ארמית בבלי, עמ' 712): *dike, mound*, מן האכדית *mušannitu*. ראו מילון M/2, על המשמעות הלמדנית-הלכתית של הנושא עיינו: רש"י ברידא, עמ' קצה, הערה 200.

בעלי הגמרא תיארו מצבים שונים של התפשטות הדומה ל'משוניתא': כאשר השורשים עולים – אסור לכולי עלמא; כאשר הם יורדים – מותר; כאשר הם מתפשטים לצדדים – מחלוקת רבה ורב ששת. לפי רב ששת, השימוש בשורשים אסור, ואילו לפי רבה הוא מותר. לדעת בעלי הגמרא, רבה ורב ששת נחלקו עוד בשני מקרים נוספים: כאשר השורשים נמצאים ב'ניגרא' (= ערוץ מים)¹¹ או בקרן זוית. וראו בפירוש רש"י על אתר תיאור מצבים אלו.

[3] ההוא דיקלא... דשרא לן כרבה שרא לך

דקלו של אביי, שגדל בתוך מבנה מסוים, היתמר ויצא מבעד ל'איפומא',¹² כלומר דרך פתח בתקרת הבניין. ביקש אביי להשתמש (בשבת) באותו חלק של הדקל שבצבץ, על כל פנים עד גובה שלושה טפחים מקרקע הגג. ככל הנראה הוא טען שראוי להתעלם מגובהו האמתי של הדקל ולהתייחס רק לגובהו היחסי הנמדד מקרקעית הגג ומן ה'איפומא'. הוא הביא את הדברים לפני רב יוסף, שהתיר.

בעלי הגמרא ביקשו לפתח את הסוגיא על פי העיקרון¹³ שהוצע לעיל, עו"ב: "ביתא כמאן דמלי דמי", כלומר רואים אנו את הבית כאילו הוא מלא (עפר). על פי שיטה משפטית זו הוסיפו בעלי הגמרא לפרש דבריו של רב אחא בר תחליפא בסוגייתנו, שהסביר: "דשרא לן, כרבה שרא לך". לשיטתם, לולי פירש לנו רב אחא בר תחליפא שההיתר נאמר דווקא לשיטת רבה היינו עלולים להעלות על הדעת שאפילו לשיטת רב ששת ניתן להתיר את השימוש בדקל זה, שהרי "ביתא כמאן דמלי דמי". כלומר, אנו רואים את הבית כאילו הוא מלא (בעפר), ולפיכך גם לפי רב ששת ניתן למדוד את גובה האילן מחלון הגג. ייתכן שפיתוח זה, שבסופו 'קא משמע לך', בא כדי להדגיש שהלכה כשיטת רבה, וכפי שנרמז בדברי הרי"ף (לג ע"א, רמז תרעט): "והלכתא כרבה דהא רב יוסף שרא ליה לאביי כותיה דרבה".

11 ראו סוקולוף, מילון ארמית בבלי, עמ' 730, ערך נגרא.

12 ראו מה שכתבנו במדור חילופי הנוסחאות.

13 על פיקציות משפטיות כעין אלו ראו מוסקוביץ, המשגה, עמ' 163-199.